

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЕЛІТ

Аналізується проблема становлення політичної культури українського суспільства. Визначено вплив політико-культурних чинників на процес формування політичної конкуренції еліт.

Ключові слова: політична конкуренція, політична еліта, політична культура, політичний лідер, регіональна ідентичність, правова культура, засоби масової інформації.

Розвиток професійної та якісної політичної конкуренції можливий лише за умови достатнього рівня політичної культури суспільства, відповідного розуміння громадянами ролі політики як певного регулятора соціальних відносин. Схильність одних суспільств до ідей демократії і несприйнятливість до них інших, особливо до принципів толерантності, політичної конкуренції та плюралізму, пояснюється пануючими в суспільствах ідеалами, установками, переконаннями, що вказують населенню орієнтацію на визначені зразки політичного поведінки. Таким чином, існує безпосередній зв'язок між характером політичної конкуренції та типом політичної культури, сформованої у суспільстві.

Найбільш ґрунтовні дослідження феномена політичної культури були здійснені американськими політологами Г. Алмондом, Дж. Пауеллом та С. Вербою.

Ці політологи визначають три «чисті» типи політичної культури: патріархальну, підданську та активістську. Перший тип притаманний нерозвиненій культурі, що існує в суспільстві, у якому йде процес становлення політичної системи. У людей – носіїв цього культурного типу відсутня політична активність і розбірливість, поширена політична наївність. Політичні погляди людей «розчинені» у релігійних і соціальних стереотипах і традиціях. Звичайно, політична діяльність носить неконкурентний характер, бо індивіди не виконують жодних політичних ролей. Громадяни – носії підданського типу віддають перевагу підкоренню владі. Вони не намагаються впливати на владу політичними методами, що є в їхньому розпорядженні, а у

політичних уподобаннях орієнтуються на традиції. Політична конкуренція слабо представлена, носить «декоративний» характер, імітуючи демократичні виборчі процедури. Відмітною рисою активістського типу політичної культури є виразна орієнтація громадянина на діючу особисту роль у політичному житті суспільства, на знаходження достатнього особистого статусу в політичній системі. Громадяни прагнуть активно впливати на політику, спрямовувати їхню діяльність за допомогою законних засобів впливу (вибори, демонстрації), їхні дії носять суто раціональний характер. За умов домінування цього типу політична конкуренція набуває якісного, транспарентного, професійного характеру. Всі демократичні процедури засновані саме на конкурентній основі [1].

Серед вітчизняних науковців проблеми формування політичної культури українського суспільства досліджують В. Добіжа, В. Корнієнко, Л. Нагорна, О. Проскуріна, Б. Цимбалістий, Л. Харченко та ін. Проте поза їхньою увагою залишається питання впливу політико-культурних чинників на процес політичної конкуренції, тому метою даної статті виступає аналіз зумовленості типу політичної конкуренції еліт від якісних характеристик політичної культури суспільства.

Спираючись на типологію Г. Алмонда, С. Сорока характеризує політичну культуру населення України як підданську з ознаками демократії, авторитаризму і фрагментарності. На його думку, рисами такої культури є відсутність консенсусу щодо базових цінностей, ідеалів і цілей суспільного розвитку; соціальна пасивність, амбівалентність політичної свідомості, відчуження широких мас населення від політики, високий ступінь недовіри населення до державних інститутів, відсутність консенсусу між різноманітними соціальними силами, їхня конфліктність [2, с. 46]. При цьому провідною причиною повільного впровадження демократичної політичної культури в Україні є небажання і неспроможність політичної еліти діяти, ґрунтуючись на демократичних політичних цінностях, а саме налаштуватися на неконфліктні форми взаємодії між політичними суб'єктами, досягнення компромісу із спірних питань.

Розглядаючи історичні процеси, які впливали на розвиток української політичної культури, Б. Цимбалістий відзначає такі:

1. Багатовікова бездержавність, тобто відсутність нагоди здобувати досвід влади, бути нарівні у стосунках з іншими народами й почуватися вільним господарем на своїй землі.

2. Розділення української території та включення її частин до різних держав із різними культурами, політичними системами, що

привело до психологічного, побутового й політичного відчуження між різними частинами українського народу.

3. Багаторазова денационалізація провідної верстви України, у XVI–XVII ст. наша боярська і шляхетська верства спольщилася. У XVIII–XIX ст. нащадки козацьких старшин зросійщилися. У XX ст. пролетарська провідна верства була знищена або здебільшого пішла на службу інтересів советсько-російської імперії [3, с. 78].

Відзначимо, що основними шляхами формування політичної культури виступають: цілеспрямована діяльність держави в освітньо-просвітительському та духовно-ідеологічному напрямку, діяльність політичних партій, громадських організацій і рухів, церкви, засобів масової інформації, вплив бізнесу, науки, освітніх установ, сім'ї, трудового колективу, клубів і організацій за інтересами.

У свою чергу, аналізуючи формування політичної культури українців з моменту здобуття незалежності, О. Рудакевич та М. Гутор стверджують, що основними чинниками, які сприяють її формуванню, є:

- лібералізація і демократизація суспільних відносин, унаслідок чого створюються умови для політичної творчості еліти і широких верств населення;
- пропаганда знань про історичний досвід українського та інших народів і про сучасні досягнення світового співтовариства;
- підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення і поширення вітчизняного політичного досвіду;
- залучення науковців до розробки політичних технологій і програм;
- поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури і створення умов для прояву позитивних тенденцій у політичному житті;
- законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розробка системи заходів їхнього повсюдного використання [4, с. 29].

Характерною особливістю формування української політичної культури є наявність регіональних відмінностей. Так, Р. Мартинюк, уважає, що за системою цінностей, зокрема цінностей політичних, Правобережна Україна тяжіє до західноєвропейської цивілізації з акцентом на інститути приватної власності, прав особистості, індивідуалізм. Система цінностей Лівобережної України демонструє східні колективістські починання й не виявляє високої зацікавленості до інтеграції у загальноєвропейське соціокультурне середовище. Західна Україна, насамперед Галичина, слугує прикладом готовності

поступитися власною самостійністю задля збереження української національної держави. Водночас Схід і Південь виявляють регіоналізм самодостатності. На відміну від Донбасу, в АР Крим існує не стільки економічна самодостатність, скільки соціокультурна й ідеологічна відокремленість [5].

Відзначимо, що провідними чинниками регіональних поділів виступають зовнішньополітичні та мовно-культурні орієнтації громадян. Так, у західних областях України переважно українською мовою спілкується на 81,5–85 % населення більше, ніж у Донбасі, а в Донбасі російською – на 75 % більше, ніж на заході України. Різниця у ставленні громадян цих регіонів до статусу російської мови як другої державної становить близько 70 %. Значною мірою (близько 60 %) відрізняється і ставлення мешканців різних регіонів до приєднання України до союзу Росії та Білорусі, останніми роками посилилася міжрегіональна диференціація у ставленні до вступу України в НАТО [6, с. 334].

Провідні політичні сили використовують дані відмінності у своїх передвиборчих програмах, при цьому їхнє використання має почасти некоректний характер. Деякі теми настільки були розрекламовані політехнологами, що партіям навіть було складно позбутися використання подібної риторики на наступних виборах. Так, наприклад, сталося з Партією регіонів, провідною темою якої було надання російській мові статусу другої державної. Спроби відмовитися від застосування даного гасла спричинило певне зниження рейтингу партії серед східних областей, тому партія була змушена повернутися до передвиборних обіцянок подібного спрямування.

Дані соціологічних досліджень свідчать, що протягом останніх п'яти років в українському суспільстві спостерігалася тенденція до зменшення частки громадян, які відчувають суб'єктивну причетність до суспільно-політичного життя. З грудня 2004 р. по листопад 2009 р. показник суб'єктивного відчуття громадсько-політичного залучення, що є важливою психологічною характеристикою політичної участі, знизився вдвічі (з 22 % у грудні 2004 р. до 11,5 % у листопаді 2009 р.) і практично наблизився до рівня, що фіксувався до Помаранчевої революції (8,5 %). А кількість респондентів, які не відчувають свого впливу на суспільно-політичні процеси, навіть перевищила «дореволуційний» показник (74,8 % і 67,6 % відповідно) [7].

Більшість українців також переконана, що жодним чином не впливає на дії влади: 72,4 % опитаних вважають, що зовсім не мають впливу на центральну і 62,8 % – на місцеву владу. При цьому протягом 2006–2008 рр. кількість громадян, упевнених у своїй неспроможності

контролювати владу, зростає більш ніж удвічі (з 27,6 % у 2006 р. до 69,4 % у 2009 р.) [8].

Таким чином, можна зробити висновок про відсутність консенсусної політичної культури на рівні країни. При цьому політиками активно використовуються дані регіональні особливості, що часто призводить до підвищення конфліктності у суспільстві та заострює політичну конкуренцію.

Наступною тенденцією, що впливає на характер формування політичної конкуренції, є персоналізований характер політичного життя в країні. Як правило, голосуючи на виборах, більшість українців віддає перевагу не політичним платформам партій, а їхнім лідерам. За даними соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова, для 58,1 % респондентів під час голосування за політичну партію першочергове значення має особистість її лідера, для 17,8 % – особистість лідера має другорядне значення і лише для 14,3 % українців не має значення, хто саме очолює партію [9].

Найбільш яскравими зовнішніми виявами політичної культури еліти, що впливають на сприйняття громадянами політичної сфери в цілому, а також впливають на характер політичної конкуренції, виступають політична мова та політична поведінка. Так, саме мова накладає обмеження на використання тих або інших універсальних слоганів і реалізацію ідей, але разом з тим може давати додаткові можливості. В двомовних країнах, до яких відноситься й Україна, політик, що прагне загальнонаціонального визнання, мусить вміти використовувати обидві мови. Наприклад, Леонід Кучма під час виборчої кампанії в регіонах Східної України спілкувався російською мовою, а на заході країни – українською. Відповідно, і використання політичних технологій під час виборчих кампаній також має відбуватися з огляду на цю особливість. Сьогодні найголовнішою проблемою вітчизняних можновладців залишається низький рівень володіння державною мовою. Чиновники усіх рівнів неправильно наголошують слова, використовують російські відповідники, терміни у невласливому їм значенні. Так «геноцид» стає «генофондом», «бюрократія» – «демократією» тощо.

Що ж до політичної поведінки, то, як правило, вона активізується політичною елітою під час виборчих кампаній. У більшості випадків представники політичної та владної еліт неспроможні чітко і послідовно виписати свої позиції, методи, цілі, систему пріоритетів, немає жодного ідеологічного виступу партійного лідера, де б зазначалися стратегічні цілі щодо соціально-економічного і духовного розвитку регіону. Політичні діячі є відстороненими від громадськості,

переважно всі рішення приймаються на елітарному рівні. Також характерною ознакою політичної поведінки еліти є нетерпимість до політичних опонентів, опозиційних сил, навіть якщо вони діють у межах закону, а мінливість політичних поглядів й ідеологічних партнерів зумовлюється комерційними інтересами. Загалом означені тенденції значно впливають на рівень конкурентоспроможності країни. Домінування протекціоністської ідеології над «здоровою» конкуренцією в економічній сфері зводять рівень політичної поведінки в русло лобізму, що негативно позначається на загальному розвитку країни [10, с. 31].

Також, на нашу думку, впливовим чинником, що зумовлює характер політичної конкуренції еліт є її правова свідомість і правова культура. Остання визначається авторами монографії «Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні» В. Корнієнком та В. Добіжею як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності. Вони ж наголошують, що правова культура владної еліти виконує ряд найважливіших соціально-управлінських функцій:

- пізнавально-творчу, яка реалізується шляхом участі представників еліти у формуванні і безпосередній реалізації принципів правової демократичної держави і громадянського суспільства, вона виражається у надбанні елітою певних юридичних знань в процесі освітньо-інтелектуальної, політичної і державно-управлінської діяльності;
- оціночну, яка реалізується на основі юридичних знань, що є у представників елітної верстви, їхнього уміння аналізувати і адекватно оцінювати кожен конкретну соціальну ситуацію з правових позицій;
- праворегулятивну, яка забезпечує стійке і ефективне функціонування еліти і державного апарату на основі чинного законодавства, затверджених програм, концепцій і доктрин. Результат цієї регуляції – правомірна або протиправна поведінка;
- правовиховну, яка реалізується шляхом особистої участі представників правлячої еліти в пропаганді правових знань, правовиховній роботі серед населення, наданні правової допомоги громадянам;

- комунікативну, що забезпечує грамотне в правовому відношенні і поважне в людському плані спілкування громадян, політиків і чиновників між собою;

- прогностичну, яка полягає в можливості передбачення і визначення наслідків прийняття тих або інших законів, підзаконних актів або окремих правових норм [11, с. 116].

Від себе додамо, що аналіз діяльності депутатів Верховної Ради України демонструє низький рівень правової культури, про що свідчить невиконання ними майже всіх вищенаведених функцій. Більш того, комунікативна функція за часту переходить у тактильну площину, особливо, коли намагаються спілкуватися опозиційні політики. Наприклад, 16 грудня 2010 р. депутати фракції Партії регіонів увірвалися до президії ВРУ, де депутати від БЮТ зібралися залишитися ночувати після того, як блокували Раду протягом усього дня. Вони почали кидати з президії стільці в депутатів від БЮТ, зчинилась бійка, вона закінчилася травмами та госпіталізацією депутатів від БЮТ – М. Волинця, В. Бондаренка, В. Кравчука, Ю. Гнаткевича. Після цих подій депутат від БЮТ А. Шевченко відзначив, що «у Раді відбувся похорон демократії» [12]. Подібні бійки є непоодинокими, вочевидь, саме таким чином, народні обранці демонструють свою нездатність прислухатися до політичних опонентів, конструктивно сприймати критику у свій бік та шукати консенсус.

Важливим чинником, що впливає на формування політичної культури населення та політичної еліти, а також інструментарієм, за допомогою якого здійснюється політична конкуренція, виступають засоби масової інформації.

Сьогодні експерти правозахисної організації Freedom House говорять про значні обмеження свободи преси. У своєму звіті про стан демократії в Україні за 2010 р. вони стверджують, що більшість провідних ЗМІ України, особливо газети, а також цілий ряд національних телеканалів контролюються олігархами. Більшість українців отримує інформацію з телебачення, і домінування тут держави та лояльних до уряду олігархів дає глядачам спотворену картину. В принципі ця ситуація є типовою для більшості країн, проте у 2010 р. зв'язок між власністю на ЗМІ та політичною владою став ще ближчим, ніж раніше. Наразі готові матеріали не надсилають на телеканали, як це було за часів президентства Л. Кучми, позитивним моментом є також те, що існує можливість для доведення альтернативних, незалежних та опозиційних поглядів, включаючи ряд ток-шоу в прямому ефірі, у яких опозиційні політики, зокрема, Юлія

Тимошенко, беруть участь та вільно висловлюють власні думки. Найбільш визначною подією стало прийняття закону «Про доступ до публічної інформації», який гарантує доступ до публічної інформації і таким чином підвищує прозорість діяльності влади.

Але, незважаючи на те, що ЗМІ, включаючи національні телеканали, які доводять альтернативні, критичні та незалежні погляди, продовжують існувати, доступ до такої інформації звужився. Медіа-спостерігачі відзначають, зокрема, що на початку цього року спостерігалось помітно менше опозиційних політиків на телебаченні. Також вони зауважують, що серйозні коментарі щодо поточних подій стають дедалі рідшими, особливо, якщо мова йде про представників із позаурядових [13, с. 16].

Занепокоєння щодо стану свободи слова в Україні висловлює у своєму листі до Президента країни В. Януковича Національна спілка журналістів. Голова спілки І. Лубченко наводить одинадцять фактів, які, на думку НСЖУ, свідчать про порушення у сфері свободи слова. Зокрема, припинення трансляції черкаського телеканалу «Антенна-плюс» оператором «Воля»; звільнення на вимогу голови Черкаської ОДА С. Тулуба гендиректора обласної ТРК М. Калініченка; звільнення В. Глядаченка з посади директора Нікопольського КП «Телерадіокомпанія «Південна зоря» [14].

Отже, відзначаємо загальну тенденцію до зменшення кількості аналітичних матеріалів, погіршення якості новин, а телебачення перетворюється на портал для розваг. Це, у свою чергу, призводить до зниження поінформованості громадян про реальний стан справ у країні, що виступає однією із провідних ознак формування активістської політичної культури. Ці процеси сприяють залученню до політичної боротьби «брудних» політичних технологій, а також призводять до розвитку непрозорої політичної конкуренції.

Таким чином, необхідно відмітити, що структурована політична конкуренція завжди відбувається в рамках строгих процедур та інститутів (партії, періодичні вибори, свобода слова, об'єктивний підрахунок голосів, інтеграція суспільних інтересів і конкуренція політичних сил), що зумовлюються рівнем політичної культури суспільства загалом і політичної еліти зокрема. Адже, як стверджує Р. Даль, «консолідація демократії вимагає усталеної демократичної культури, що здатна допомогти країні здолати кризи, забезпечує адекватну емоційну і раціональну підтримку чіткому виконанню демократичних процедур. Якщо ж політичні інститути не спираються на демократичну політичну культуру, то кризова ситуація може спрямувати державу на шлях до авторитаризму» [15, с. 34].

Також необхідно констатувати, що лише при досягненні в суспільстві достатнього рівня політичної культури можна очікувати результативного розвитку політичної конкуренції. При цьому конкуренти є суперниками, а сама конкуренція виступає в ролі стихійного регулятора виборчого процесу. Періодична виборність і потенційна змінюваність вищих посадових осіб держави за результатами політичної конкуренції на вільних і чесних виборах, публічна та вільна діяльність політичної опозиції забезпечують дієвий контроль за діяльністю державної влади і обмежують можливості різних її зловживань.

Література

1. Almond G. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1963. – 562 p.
2. Сорока С. В. Особливості впливу політичної культури на функціонування політичних режимів у посттоталітарних країнах / С. В. Сорока // Наукові праці. Політологія. – 2008. – Том 79. – Вип. 66. – С. 43 – 48.
3. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 4. – С. 77 – 90.
4. Рудакевич О. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури) / О. Рудакевич, М. Гутор – Тернопіль : Поліграфіст, 1998. – 51 с.
5. Мартинюк Р. С. Партійна система України та регіональні чинники в її розвитку / Р. С. Мартинюк // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. IX. – Чернівці : Букрек. – 2010. – С. 180 – 192.
6. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. – С. 331 – 342.
7. Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична залученість : інформ. бюл. [Електронний ресурс] / [за ред. М. М. Слюсаревського] ; [упоряд. Л. П. Черниш]. – К., 2009. – Режим доступу : <http://www.ispp.org.ua/files/1262002864.pdf>. – Загол. з екрану.
8. Статистичні дані [Електронний ресурс] : сайт Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua>. – Загол. з екрану.
9. Там само.
10. Харченко Л. В. Політична культура регіональних політичних еліт: можливі підходи до вивчення (на прикладі Львівської області) / Л. В. Харченко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 27 – 32.
11. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : [монографія] / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 160 с.

12. Кривава бійка у Верховній Раді [Електронний ресурс] // Новини сайту Точка.нет. – Режим доступу : <http://news.tochka.net/ua/56535-krovavaya-draka-v-verkhovnoy-rade-vse-podrobnosti-foto-video/>. – Загол. з екрану.
13. Крамер Д. Звіт Freedom House щодо стану демократії та захисту прав людини в Україні [Електронний ресурс] / Д. Крамер, Р. Нурік, Д. Вілсон – Режим доступу : http://www.freedomhouse.org/images/File/fiw/Tables%2C%20Graphs%2C%20etc%2C%20FIW%202011_Rev1. – Загол. з екрану.
14. Національна спілка журналістів заявляє про факти утиску ЗМІ [Електронний ресурс] // Сайт NEWSru.ua. – 2011. – 30 травня. – Режим доступу : <http://newsru.ua/ukraine/30may2011/pritesnenie.html>. – Загол. з екрану.
15. Dahl R. Development and Democratic Culture in Consolidating the Third Wave Democracies / R. Dahl ; [Ed. By L. Diamond, M.F. Plattner]. – Baltimor ; London, 1997. – 365 p.

Анализируется проблема становления политической культуры украинского общества. Определено влияние политико-культурных факторов на процесс формирования политической конкуренции элит.

Ключевые слова: *политическая конкуренция, политическая элита, политическая культура, политический лидер, региональная идентичность, правовая культура, средства массовой информации.*

The problem of formation of political culture of the Ukrainian society is analyzed. The influence of political and cultural factors on the development of the political elite competition is defined.

Key words: *political competition, political elite, political culture, political leaders, regional identity, legal culture, the media.*

Щедрова Галина Петрівна – проректор з науково-педагогічної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, завідувач кафедри політології, доктор політичних наук, професор.

Рецензент: проф. Півнева Л. М.